

Tolnai Gábor

(1910–1990)

„Tolnai Gábor, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, az Eötvös Loránd Tudományegyetem nyugalmazott tanszékvezető professzora, a Tudományos Minősítő Bizottság volt elnöke, az Országos Széchényi Könyvtár egykori főigazgatója, majd Magyarország római nagykövete, előbb a *Kortárs*, ezt követően az *Acta Litteraria* főszerkesztője, a Magyar Irodalomtörténeti Társaság hosszú időn át volt elnöke, az Irodalomtudományi Bizottság tagja, a Magyar Népköztársaság Zászlórendje, az Akadémiai Aranyérem, a József Attila-díj, valamint számos egyéb állami és tudományos kitüntetés tulajdonosa 1990. február 16-án, életének 80. évében, hosszú betegség után elhunyt” — adja tudtul gyászjelentése, amit én *Fejedelmi Erdély* című, 1984-ben megjelent, nekem legkedvesebb könyvében őrzök. De ott vannak könyvtáram polcain korábbi s későbbi kötetei is, amelyeknek mind megvan a maguk sorsa: történetükből s dedikációikból kitalélna egy Tolnai-portré. Mégpedig olyasféle: esszé-árnyalású, ami — felteszem — tetszene neki, mert legjobb írásai voltaképpen mind esszék, vallomások. Könyvei is esszékötetek.

A monográfia, a szintézis nem az ő műfaja volt, jóllehet huszonkilenc éves korára két összegező könyvet is publikált (*Erdély magyar irodalmi élete*, 1933; *Régi magyar főurak*, 1939). Az egyik a bölcsészdoktori értekezése volt, s ebből is élém hull egy dokumentum, ahogy készülök e sorok papírra vetésére: a doktorandusok kötelező életrajza. Íme: „Születtem 1910. december 29-én, Kunszentmiklóson (Pest m.). Az elemi iskolát részben szülővárosomban, részben Budapesten végeztem. A középiskolát a bp.-i református gimnáziumban, 1929-ben érettségiztem. 1929 őszén iratkoztam be a szegedi Ferenc József Tudomány Egyetem Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Karára, ahol magyar és német irodalmi, s nyelvészeti előadásokat hallgattam.”

Emez első hivatalos biográfia és a gyászjelentés között több mint félszázados pályavészül. A negyvenes évekig olyan kiváló bírálói tekintenek „rokonszenves tehetségére” őszinte várakozással, mint Schöpflin Aladár, Halász Gábor vagy Cs. Szabó László; az ötvenes évekre azonban már jórészt elveszti kritikussait: bezárva címek, rangok, szerepek közé — immár inkább csak koszorúkat kap. Tolnai Gábor öntudatos, rátarti ember volt: nemcsak saját tehetségét, de korlátait is látó. Amikor élete utolsó öt-hat esztendejében, eloldván magunkat minden protokolltól, Bornemisza Péterrel szólva oly sokszor „megbeszéltük egymásnak bibéjét”, őszintén vallott kudarcairól is: hogy soha nem írta meg a Szenci Molnár-könyvét, Radnótirol is csak tanulmányait, cikkeit gyűjtötte össze; hogy nem tudhatott elmélyülni a nyelvekben; hogy korai írásait nem csak azért adta ki többször, több könyvében is, mert szeretett őket, hanem mert szétszabdalt életéből nem tudta kiszakítani egy-egy új s méltó munkához azt a „kis független nyugalmat”.

Ha most elsősorban én ezekre a régibb műveire emlékezve idézem alakját, hiszem, hogy akarata szerint való.

Erdélyi tárgyú esszéit már 1945-ben kis könyvbe foglalta, *Végzetes esztendők* címmel. Teleki Mihályról, Bethlen Miklósról, Tótfalusiról, Erdély változásáról, Teleki Józseftről és *Tekintély nélkül* címmel az öreg Kazinczyról írt akkor. 1984-ben (disszertációjával együtt, de a Kazinczy-tanulmány híján) mindezt úgy formálta új közléshez, hogy többítette az anyagot Szenci Molnárról, Apafiról, Tótfalusiról, Rákóczirol és Lázár Jánosról készült írásokkal. Ez a két egybetartozó, egymást folytató könyv a két legösszefogottabban megszerkesztett Tolnai-tanulmánykötet. Tolnai mesteri esszéiben rajzolja meg a XVII–XVIII. századi Erdély főszereplőit: I. Apafi Mihályt, a „szegény, együgyű fejedelmet” (1939),

Teleki kancellárt, a mérlegelő, hideg eszű, okos politikust (1940), a nagy műveltségű, robbanó frói erejű Bethlen Miklóst (1943), a tollat nehezebben forgató, de művészkezü tipográfust, Tótfalusi Kis Miklóst (1940); felvázolja egész *Erdély változását* (1942), s olyan alakok portréit is elkészíti, mint a Voltaire-fordító Lázár János (1940) és az Európát beutazó Teleki József (1941, 1943, 1964). Apafi és Teleki, Bethlen és Tótfalusi valóban egy tragikus végkifejlet felé haladó dráma főszereplői. A nem fejedelemnek, hanem papnak vagy tudosnak született, „Hamletként botladozó” Apafi jellemzésében ezért is telitalálat ez a megfigyelés: „Nem egy vonásában valóban Hamletre emlékeztet alakja, de a kronológia gúnykacaja játékosan utasít rendre: — Apafi Mihály nem Shakespeare-nek, hanem Molière-nek a kortársa” [...] A hatalomra került tudós [...] Molière-nek való komédia”. A „haldokló Erdély”, a *Moribunda Transsylvania* hősei szinte mind Hamletként botladoznak, mert nem tehetnek mást, és a nyers ellenerők gúnykacaja közepette buknak el: a „könyvtára legbensőbb szentélyébe” húzódó Apafi vállalt „szerepének áldozata”; a jó politikus, de a kardforgatáshoz mit sem értő Teleki csatában esik el; Bethlenre hosszú börtön vár; az eklézsiamegkövetésre ítélt Tótfalusi megaláztatottan hal meg. Erdély cselekvőkép-telen, sértett Hamletjének vigasza — sugallja Tolnai nagy beleélő erővel — csak a betű, az írás, a személyiség belső titkait feltáró „rejtett líra” vagy az öntépző emlékezés lehet: Apafi teológiai művet fordít, Teleki hatalmas levelezést folytat, Tótfalusi kétségbeesett apológiát, Bethlen mély örvénylésű emlékiratot ír.

Ifjúkori disszertációja éppúgy összetettebb jelentéssel bír, mint a *Fejedelmi Erdély* bukásával foglalkozó tanulmányfűzér. A doktori értekezés elsősorban értelmezi irodalomtörténetírói készüllettel a Trianon utáni objektív történelmi realitást: az erdélyi magyar irodalom nemzetiségi irodalommal alakulását. A XVII–XVIII. századi témájú írások ugyancsak születésük politikai körülményeire vallanak: a hanyatló és elbukó Erdély a fasizmus, a második világháború rettenetei felé sodródó Magyarország metaforája. A műveltség, az európaiság tiszta magassága, a nemzeti hagyományok ébresztése most is menedék; mi több: tiltakozás a kor barbársága ellen. Az ekkori Tolnai-esszék ezért tekinthetők az irodalmi ellenállás dokumentumainak. Ha elkészül egyszer a 30-as, 40-es évekbeli magyar szellemi ellenállás története, a Tolnai-esszéket fontos hely illeti meg ebben az összefoglalásban.

Ami a „végzetes esztendőkből” elfojtott, nyíltan kimondják Tolnai tanulmányainak magyarázó jegyzetei. Ezek a jegyzetek külön vonalait a *Fejedelmi Erdély*-nek, szinte egy másik kötet: egy erősen lírai hangvételű, vallomások emlékezés fejezeteit alkotják. A személyes líraiság, amit Tolnai oly érzékenyen fedez fel Szenci Molnár Albert zoltáiraiban vagy az Apafi fordította teológiai értekezésben, az a szerzőre is kitüntetetten jellemző. Lapozzuk fel például a Kodály által is nagyra tartott Tótfalusi-kiadás (1940) utószavát vagy a Bethlen Miklós-portré jegyzeteit: amott maga a „személyes átfűtöttség” kap magyarázatot, emitt egy Halász Gáborra — az esszéírásban Tolnainak is mesterére — emlékező, tervezett tanulmány építőkövei hevernek, s arról a hagyománymentő könyvsorozatról esik szó, amelynek minden kötete „a német megszállás miatt” már nem jelenhetett meg.

Tolnai Gábor otthonosan forgolódott a XX. századi magyar irodalomban is. Tanú és részben résztvevő volt. „A stílus helytállás” — vallotta neki Kosztolányi, amikor 1934 decemberében, egy téli reggelen, a költő Tábor utcai lakásán ifjúkori „magyar szonettjeiről” faggatta, s a kérdező joggal érezte magát egy tíz nappal később megjelent új Kosztolányi-szonett „társzerzőjének”, mert „A kévő gőze illan át forogva / A téli reggel füstjén...” kezdősorok beszélgetésük atmoszféráját adták vissza. És amikor szerkesztőként már ő rendelt verset lapjának: Nagy Lászlót García Lorca fordítására kérte.

Úgynevezett „népies-urbánus” vívódásai sohasem voltak. A Szegedi Fiatalok körében, és Sík Sándor mellett, és már a kunszentmiklósi gimnáziumban egy oszthatatlan nemzethez tartozónak hihette magát.

Megírta, hogy az új „végzetes esztendő” sötét napjait „Jászóról menekült premontrei szerzetesként »élte«, az előkelő rend hófehér reverendájában, világoskék cingulus-sal.” Kivágta magát az adódó nehéz helyzetekből, de amikor el kellett volna temetnie valakit, megrettent, mert reformátusnak nevelték, ennél fogva nem ismerte a katolikus temetési rítust. A Pándi-tragédiáról szólva (*Rejtőzködő legendárium*, 1990) visszatért ehhez a meghatározó ifjúkori determinációhoz: „Én nagyon korán, 1931-ben megismertem

a »tanainkat«, és huszonegy éves koromban világos lett előttem, mi is a nácizmus, miféle fikció. Úgy éreztem, oda tartozom, ahol élek, ahhoz a nemzethez, amelynek a kultúráját magaménak vallom.”

Igazat szól. Egyetlen megjelent sora sem mond ellent ennek a posztumusz vallomásnak.

Isten nyugosztalja.

Kovács Sándor Iván